

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227



IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026



Founded in 2024



publishscience.uz



publish_science_journal@mail.ru



PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

DO‘PPIDO‘ZLIK LEKSIKASIDA “ENLIK”, “ENG” VA “ELLIK” ATAMALARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mamatova Dilafruz Zafarovna

Qo‘qon davlat universiteti, o‘qituvchi.

e-mail: Dilafruzmamatova092@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4117-8006>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysi do‘ppido‘zlik leksikasida qo‘llanadigan “enlik”, “eng” va “ellik” birliklarining semantik, funksional hamda terminologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Do‘ppido‘zlikka oid mazkur birliklarning umumxalq tilidagi ma’nolari va hunarmandchilik nutqida kasb etgan maxsus funksiyalari qiyosiy yondashuv asosida yoritiladi. Xususan, “enlik” leksemasining kenglik va o‘lchov tushunchasi bilan bog‘liq holda kasbiy o‘lchov birligi sifatida qo‘llanishi, “eng” birligining ko‘pma’nolilik va shakldoshlik xususiyatlari tufayli kontekstual tahlilni talab qilishi hamda “ellik” leksemasining do‘ppi konstruksiyasining boshga mos tushadigan pastki aylana qismini nomlovchi kasbiy birlik sifatidagi funksiyasi ochib beriladi. Shuningdek, mazkur leksemalarning umumxalq leksikasidan kasbiy terminologiyaga o‘tish jarayoni semantik ixtisoslashuv va terminologizatsiya nuqtayi nazaridan baholanadi. Maqolada do‘ppido‘zlik leksikasining hududiy, areal va lingvomadaniy xususiyatlari ham yoritilib, ushbu birliklarning an’anaviy hunarmandchilik tajribasi, xalqona o‘lchash va predmetlarni nomlash tizimi bilan uzviy bog‘liqligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: do‘ppido‘zlik leksikasi, enlik, eng, ellik, hunarmandchilik terminologiyasi, kasbiy leksika, semantik ixtisoslashuv, terminologizatsiya, areal leksika, etnolingvistika, Farg‘ona vodiysi.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ «ENLIK», «ENG» И «ELLIK» В ЛЕКСИКЕ ТЮБЕТЕЕЧНОГО РЕМЕСЛА

Маматова Дилафруз Зафаровна

Кокандский государственный университет, преподаватель.

Аннотация.

В статье анализируются семантические, функциональные и терминологические особенности единиц «enlik», «eng» и «ellik», употребляемых в лексике тибетеечного ремесла Ферганской долины. На основе сравнительного подхода рассматриваются общезыковые значения данных единиц и их специальные функции, сформировавшиеся в профессиональной речи мастеров. В частности, раскрывается употребление лексемы «enlik» в качестве профессиональной единицы измерения, связанной с понятиями ширины и размера; отмечается необходимость контекстуального анализа единицы «eng» вследствие её многозначности и омонимичности; определяется функция лексемы «ellik» как профессионального наименования нижней окружной части конструкции тибетейки, прилегающей к голове. Кроме того, переход данных лексем из общеупотребительной лексики в профессиональную терминологию рассматривается с точки зрения семантической специализации и терминологизации. Освещаются также территориальные, ареальные и лингвокультурные особенности лексики тибетеечного ремесла и обосновывается тесная связь исследуемых единиц с традиционным ремесленным опытом, народной системой измерения и наименования предметов.

Ключевые слова: лексика тибетеечного ремесла, enlik, eng, ellik, ремесленная терминология, профессиональная лексика, семантическая специализация, терминологизация, ареальная лексика, этнолингвистика, Ферганская долина.

SPECIFIC FEATURES OF THE TERMS “ENLIK,” “ENG,” AND “ELLIK” IN THE VOCABULARY OF SKULLCAP MAKING

Mamatova Dilafruz Zafarovna

Kokand State University, Lecturer.

Abstract.

This article analyzes the semantic, functional, and terminological features of the lexical units “enlik,” “eng,” and “ellik” used in the vocabulary of skullcap making in the Fergana Valley. Using a comparative approach, the study examines their meanings in the general language and the specialized functions they have acquired in the professional discourse of artisans. In particular, the lexeme “enlik” is examined as a professional unit of measurement associated with the concepts of width and size; “eng” is shown to require

contextual analysis because of its polysemy and homonymy; and “ellik” is described as a professional term denoting the lower circular part of the skullcap structure that fits around the head. The transition of these lexemes from general vocabulary into professional terminology is also evaluated from the perspectives of semantic specialization and terminologization. In addition, the article discusses the regional, areal, and linguocultural features of skullcap-making vocabulary and substantiates the close relationship of these units with traditional craftsmanship, folk measurement practices, and systems of naming objects.

Keywords: skullcap-making vocabulary, enlik, eng, ellik, craft terminology, professional vocabulary, semantic specialization, terminologization, areal vocabulary, ethnolinguistics, Fergana Valley.

Kirish. Til xalqning tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyati hamda milliy tafakkurini aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Muayyan xalqning kundalik hayoti, kasb-hunari va an'anaviy mashg'ulotlari bilan bog'liq leksik birliklar tilning tarixiy-madaniy qatlamlarini aniqlashda muhim manba vazifasini bajaradi. Ayniqsa, hunarmandchilikka oid so'z va terminlar muayyan kasbiy faoliyatning texnologiyasi, predmetlari, vositalari, jarayonlari va natijalarini nomlash bilan birga, xalqning tarixiy tajribasi hamda madaniy xotirasini ham saqlab qoladi.

O'zbek xalqining qadimiy hunarmandchilik turlaridan biri bo'lgan do'ppido'zlik ana shunday boy leksik qatlamni shakllantirgan sohalardan biridir. Do'ppi tayyorlash jarayonida qo'llanadigan materiallar, asbob-uskunalar, tikish usullari, naqshlar, bezaklar, o'lchamlar, konstruktiv qismlar va tayyor mahsulotlarni ifodalovchi ko'plab leksemalar shakllangan. Mazkur birliklarning bir qismi umumxalq tilida faol qo'llansa, ayrimlari kasbiy nutqqa xoslanadi, ba'zilari esa ma'lum hudud doirasida saqlanib qolgan dialektal yoki areal birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Farg'ona vodiysi o'zbek milliy hunarmandchiligining qadimiy va rivojlangan markazlaridan biri sifatida do'ppido'zlikning turli maktablarini shakllantirgan. Chust, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon va boshqa hududlarda do'ppi tayyorlashning shakli, bezagi, tikish texnikasi va nomlanishida o'ziga xos jihatlar yuzaga kelgan. Shu sababli do'ppido'zlik leksikasini hududiy, semantik va etnolingvistik jihatdan o'rganish nafaqat leksikologiya va dialektologiya, balki lingvokulturologiya uchun ham muhimdir.

Mazkur maqolada, ayniqsa, “enlik”, “eng” va “ellik” birliklariga e'tibor qaratiladi. Ushbu birliklar shaklan umumxalq tiliga xos bo'lsa-da, kasbiy nutq doirasida muayyan ma'no va funksiyaga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun ularni faqat lug'aviy birlik sifatida emas, balki kasbiy nominatsiya va terminologizatsiya jarayonlari nuqtayi nazaridan tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbek tilidagi hunarmandchilik leksikasini, xususan, kasb-hunar terminologiyasi, dialektal birliklar va ularning etnomadaniy xususiyatlarini o'rganish o'zbek tilshunosligining leksikologiya, dialektologiya, terminologiya hamda lingvokulturologiya yo'nalishlari bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur masalaning nazariy asoslarini belgilashda, avvalo, til leksikasining shakllanishi, so'z ma'nosining ixtisoslashuvi, hududiy variantlarning yuzaga kelishi va kasbiy nutqning leksik tarkibi haqidagi tadqiqotlar muhim metodologik manba vazifasini bajaradi. Chunki do'ppido'zlik leksikasidagi birliklarni faqat alohida so'zlar sifatida tavsiflash ularning kasbiy, hududiy va madaniy xususiyatlarini to'liq ochib bera olmaydi. Bunday birliklarning semantik tabiati, qo'llanish doirasi va terminologik maqomini aniqlash uchun umumxalq leksikasi bilan kasbiy leksika o'rtasidagi munosabatni hisobga olish zarur.

O'zbek dialektologiyasiga oid tadqiqotlar mazkur masalaning hududiy jihatini yoritishda muhim nazariy asoslardan biridir. V. V. Reshetovning o'zbek shevalariga bag'ishlangan tadqiqotlarida o'zbek tilining hududiy ko'rinishlari, fonetik, leksik va grammatik farqlar, shevalarning shakllanish omillari hamda hududiy til birliklarining o'ziga xos xususiyatlari keng yoritilgan [1, 15–28]. Ushbu yondashuv do'ppido'zlik leksikasini Farg'ona vodiysi hududlari kesimida o'rganish uchun ham metodologik jihatdan muhimdir. Xususan, bir predmet yoki texnologik jarayonning turli hududlarda turlicha nomlanishi, bir xil shakldagi leksemaning hududga qarab turli ma'noda ishlatilishi kabi hodisalarni dialektologik mezonlar asosida izohlash mumkin.

O'zbek tilining hududiy leksikasini tadqiq etishda dialektal birliklarning umumxalq tiliga munosabati ham alohida ahamiyatga ega. Hunarmandchilikka oid so'zlarning ayrimlari keng iste'moldagi leksik birliklardan farqli ravishda muayyan kasb egalari nutqida yoki ma'lum geografik hudud doirasida faol ishlatilishi mumkin. Shu jihatdan do'ppido'zlik leksikasini dialektal leksika va kasbiy leksika kesishmasida yuzaga keladigan maxsus qatlam sifatida o'rganish mumkin. Bunda hududiylik birlikning asosiy belgisi bo'lishi bilan birga, uning kasbiy jamoa tomonidan qo'llanish chastotasi va funksional vazifasi ham e'tiborga olinadi.

A. Hojiyevning tilshunoslik terminlariga bag'ishlangan ishlari termin va terminologik birlikning nazariy mohiyatini belgilashda muhim manbalardan hisoblanadi. Olim terminning muayyan fan, texnika, ishlab chiqarish yoki kasbiy faoliyat sohasidagi maxsus tushunchani ifodalash xususiyatiga e'tibor qaratadi [2, 34–39]. Mazkur nazariy qarashlar do'ppido'zlikdagi “enlik”, “eng”, “ellik” kabi birliklarning terminologik maqomini aniqlashda muhimdir. Zero, umumxalq tilida mavjud bo'lgan leksemaning hunarmandchilik jarayonida muayyan predmet, o'lcham yoki texnologik jarayonni muntazam ifodalashi uning funksional jihatdan terminologiklashganligini ko'rsatishi mumkin. Biroq bunday xulosaga kelishda birlikning faqat lug'aviy ma'nosi emas, balki real kasbiy nutqdagi qo'llanish xususiyatlari asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek tili leksikasining tizimliliigi va so'z ma'nolarining o'zaro munosabati H. Ne'matov va R. Rasulov tadqiqotlarida izchil yoritilgan. Mualliflar leksik birliklarni tizimli munosabatlar, semantik guruhlar va ma'no

munosabatlari asosida o'rganish zarurligini asoslaydilar [7, 21–35]. Mazkur nazariy qarashlar do'ppido'zlik leksikasini tematik va funksional-semantik guruhlariga ajratish imkonini beradi. Jumladan, do'ppi turlari nomlari, uning konstruktiv qismlari, naqsh va ornament nomlari, kashta usullari, xomashyo va material nomlari, o'lchov birliklari hamda ishlab chiqarish jarayoniga oid birliklar o'zaro semantik aloqador tizimni tashkil etadi. "Enlik", "eng" va "ellik" birliklarini ana shu tizimning ichki munosabatlari asosida o'rganish ularning boshqa do'ppido'zlik terminlari bilan semantik aloqasini aniqlashga imkon beradi.

O'zbek tili lug'at tarkibining semantik imkoniyatlari A. Hojiyevning so'z yasalishi va leksik birliklarning strukturaviy-semantik xususiyatlariga oid tadqiqotlarida ham muhim o'rin tutadi [8, 42–57]. Ayniqsa, umumtil birliklarining yangi ma'no kasb etishi va muayyan nutqiy vazifaga moslashishi kasbiy leksikaning shakllanish jarayonini tushuntirish uchun ahamiyatlidir. Hunarmandchilik terminologiyasida ko'plab birliklar maxsus termin sifatida sun'iy yaratilmaydi, balki mavjud so'zlarning ma'no torayishi, metaforik ko'chishi, metonimik munosabat yoki funksional ixtisoslashuvi asosida yuzaga keladi. Shu sababli "enlik" kabi o'lchov mazmunli birlikning kasbiy nutqda ma'lum texnologik o'lchamni ifodalashi yoki "ellik" shaklining muayyan konstruktiv qism nomi sifatida qo'llanishi semantik ixtisoslashuv nuqtayi nazaridan izohlanishi mumkin.

E. Begmatovning o'zbek leksikologiyasi va onomastikasiga oid ilmiy qarashlari ham nomlash jarayonlarining milliy-madaniy asoslarini anglash uchun muhimdir [3, 18–31]. Garchi onomastik tadqiqotlar bevosita do'ppido'zlik terminologiyasiga bag'ishlanmagan bo'lsa-da, ulardagi nominatsiya tamoyillari haqidagi qarashlar hunarmandchilik predmetlarining nomlanish xususiyatlarini o'rganishda metodik ahamiyat kasb etadi. Chunki do'ppi turlari, naqshlari, konstruktiv qismlari va tikish usullarining nomlari xalqning predmetni idrok etishi, uning muhim belgilarini ajratishi va ushbu belgilar asosida nom berishi bilan chambarchas bog'liq.

N. Mahmudovning til va uning milliy-madaniy mohiyatiga oid qarashlari ham do'ppido'zlik leksikasini lingvokulturologik nuqtayi nazardan o'rganish uchun muhim nazariy asos yaratadi [4, 47–59]. Til birliklarida xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlari aks etishi haqidagi ilmiy konsepsiya hunarmandchilik leksikasining oddiy nominativ birliklardan kengroq mazmunga ega ekanligini ko'rsatadi. Do'ppi, uning shakli, naqshi, rangi, tikilish usuli va qismlarini ifodalovchi nomlar muayyan xalqning estetik qarashlari va an'anaviy ishlab chiqarish tajribasini ham o'zida mujassamlashtiradi. Shu nuqtayi nazardan, "enlik", "eng", "ellik" singari birliklarning tahlili faqat semantik masala emas, balki moddiy madaniyatning tildagi ifodasini aniqlash imkonini beruvchi lingvomadaniy masala sifatida ham namoyon bo'ladi.

"O'zbek tilining izohli lug'ati" materiallari do'ppido'zlik leksikasidagi birliklarning umumtil tizimidagi asosiy ma'nolarini aniqlash uchun muhim leksikografik manba hisoblanadi [5]. Besh jildlik izohli lug'atda so'zlarning ma'nolari, ma'no qirralari, ayrim hollarda qo'llanish sohasi va uslubiy xususiyatlari izohlangan. Bunday lug'aviy ma'lumotlar "enlik", "eng" va "ellik" birliklarining umumxalq tilidagi semantik asosini belgilashga yordam beradi. Shu bilan birga, izohli lug'atda berilgan umumiy ma'no bilan muayyan hunarmandchilik muhitida yuzaga kelgan maxsus ma'no o'rtasidagi farqni aniqlash zarur. Aynan mana shu farq kasbiy leksikaning shakllanish mexanizmlarini ko'rsatadi.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"ning keyingi nashrlari ham so'zlarning zamonaviy o'zbek adabiy tilidagi ma'no va qo'llanish xususiyatlarini aniqlash uchun muhim manba vazifasini bajaradi [6, 105–112]. Lug'aviy materiallarni kasbiy nutqdan yig'ilgan dala materiallari bilan qiyoslash orqali umumxalq leksemasining kasbiy nutqda qanday semantik o'zgarishga uchraganini aniqlash mumkin. Ayniqsa, shakldosh yoki ko'pma'noli birliklarda bu masala yanada dolzarbdir. "Eng" leksemasining turli ma'nolarda qo'llanishi uning do'ppido'zlikdagi funksiyasini faqat kontekst asosida aniqlash zarurligini ko'rsatadi.

Hunarmandchilik leksikasining o'ziga xosligi shundaki, unda umumxalq tili, kasbiy nutq va hududiy til qatlamlari bir-biri bilan kesishadi. Shu bois do'ppido'zlik leksikasidagi har qanday birlikni termin sifatida baholashdan oldin uning qo'llanish muhiti, referensial doirasi, kasbiy jamoa tomonidan anglanishi va hududiy tarqalishi aniqlanishi lozim. Terminologiya nazariyasida terminning muayyan tushunchani aniq va barqaror ifodalashi muhim mezonlardan biri sifatida qaraladi. Demak, do'ppido'zlik nutqida uchraydigan birliklarning terminologik maqomi ularning faqat shakliga emas, balki funksional barqarorligiga ham bog'liq.

Mazkur nuqtayi nazardan, "enlik", "eng" va "ellik" birliklari alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. "Enlik"ning semantik negizida kenglik va o'lchov tushunchasi mavjud bo'lib, uning kasbiy nutqda qo'llanishi umumtil ma'nosining hunarmandchilik faoliyati bilan bog'liq ravishda torayishini ko'rsatishi mumkin. "Eng" shakli esa umumtil tizimida turli grammatik va semantik vazifalarni bajarishi sababli kontekstual tahlilni talab etadi. "Ellik" birligi esa son ma'nosidan tashqari, do'ppi konstruksiyasining muayyan qismi yoki o'lcham-parametrini bildiruvchi maxsus nom sifatida shakllangan bo'lishi mumkin. Shuning uchun uch birlikni bir xil semantik guruhga kiritishdan ko'ra, ularning kasbiy nutqdagi funksional xususiyatlarini alohida belgilash ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Do'ppido'zlik leksikasining hududiy xususiyatlarini o'rganishda areal lingvistika yondashuvi ham alohida ahamiyatga ega. Farg'ona vodiysi hududida shakllangan Chust, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon kabi hunarmandchilik markazlarining do'ppi tayyorlash an'analari o'zaro yaqin bo'lishiga qaramay, mahsulot shakli, bezagi, tikish usuli va nomlanishida ayrim farqlar mavjud. Bunday farqlar tilning hududiy variantlarida ham aks etishi tabiiy. Shu bois do'ppido'zlik leksikasini areal jihatdan o'rganish nafaqat alohida leksemalarning qaysi hududda uchrashini, balki ularning ma'no hajmi va funksional imkoniyatlaridagi farqlarni ham aniqlashni talab etadi.

Mazkur yo'nalishda dialektologik materiallarni leksikografik manbalar bilan qiyoslash alohida ilmiy ahamiyatga ega. Chunki lug'atlarda qayd etilmagan yoki umumadabiy tilda faol bo'lmagan ayrim kasbiy birliklar hunarmandlar nutqida saqlanib qolishi mumkin. Ayniqsa, an'anaviy hunarmandchilikda ustoz-shogird munosabatlari orqali avloddan avlodga o'tib kelayotgan terminlar tilning tarixiy qatlamlarini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bunday

birliklarning tabiiy nutqdagi qo'llanishini qayd etish, ularning fonetik variantlari, ma'no qirralari va hududiy chegaralarini belgilash do'ppido'zlik leksikasining ilmiy tavsifini yanada mukammallashtiradi.

Metodologiya

Tadqiqotda do'ppido'zlik leksikasining semantik, funksional va hududiy xususiyatlarini aniqlash uchun tavsifiy, qiyosiy, semantik, distributiv va areal tahlil metodlaridan foydalanildi. "Enlik", "eng" va "ellik" birliklarining umumxalq tilidagi hamda kasbiy nutqdagi qo'llanish imkoniyatlari qiyoslandi. Mazkur birliklarning maxsus kasbiy ma'no kasb etishi terminologizatsiya va funksional ixtisoslashuv jarayonlari nuqtayi nazaridan baholandi. Shuningdek, ularning do'ppi konstruksiyasi, o'lchami, tikish jarayoni va hunarmandchilik faoliyati bilan aloqasi etnolingvistik yondashuv asosida ko'rib chiqildi.

Natija

Do'ppido'zlik leksikasi do'ppi tayyorlash va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan barcha leksik birliklar majmuasidir. Ushbu qatlam tarkibiga do'ppi turlarining nomlari, uning qismlari, bezak va naqshlar, kashta tikish usullari, ishlatiladigan materiallar hamda ishlab chiqarish jarayonini ifodalovchi so'zlar kiradi.

Do'ppido'zlik leksikasini bir necha tematik guruhga ajratish mumkin:

1. do'ppi turlarini bildiruvchi nomlar;
2. do'ppining tarkibiy qismlarini bildiruvchi terminlar;
3. naqsh va ornament nomlari;
4. kashta tikish usullarini bildiruvchi birliklar;
5. material va xomashyo nomlari;
6. do'ppi tayyorlash jarayoniga oid fe'l va otlar;
7. do'ppido'z ustalar va hunarmandlarni bildiruvchi nomlar.

Mazkur guruhlar o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, bir butun hunarmandchilik terminologiyasini tashkil etadi. Shu o'rinda o'zbek do'ppichiligida enlik, eng va ellik o'lchov hamda qismlarni anglatuvchi terminlarga to'xtab o'tamiz.

"Enlik" leksemasi "en" tushunchasi bilan semantik jihatdan bog'liq bo'lib, kenglik yoki o'lchov mazmunini ifodalash imkoniyatiga ega. Umumxalq tilidagi bunday o'lchov birliklari hunarmandchilik nutqida ma'noning ixtisoslashuviga uchrashi mumkin. Ayniqsa, qo'l mehnatiga asoslangan an'anaviy hunarmandchilikda o'lchashning standart o'lchov vositalarisiz amalga oshirilishi natijasida tana a'zolari yoki kundalik predmetlarga asoslangan o'lchov birliklarining saqlanib qolishi tabiiydir.

Do'ppido'zlik kontekstida "enlik" birligini o'rganishda uning ikki jihatini farqlash lozim. Birinchisi — umumxalq leksik ma'nosi, ikkinchisi — kasbiy nutqdagi funksional ma'nosi. Agar hunarmand nutqida "bir enlik", "ikki enlik" kabi shakllar ma'lum o'lchovni anglatib, amaliy faoliyatda muntazam qo'llansa, mazkur birlik kasbiy o'lchov termini sifatida baholanishi mumkin.

Bunda "enlik"ning terminologik maqomi uning lug'atda qanday berilganidan ko'ra, real kasbiy nutqda qanday ishlatilishi bilan belgilanadi. Shuning uchun uning hududiy qo'llanishini aniqlashda hunarmandlar nutqidan olingan materiallar muhim daliliy asos bo'lib xizmat qiladi.

"Enlik"ning yana bir muhim xususiyati shundaki, u moddiy predmetning o'lchamini bildirishi bilan birga, an'anaviy hunarmandchilik madaniyatida o'lchashning xalqona usullarini ham aks ettiradi. Shu jihatdan birlikning semantik tarkibida lingvistik va etnografik axborot o'zaro uyg'unlashadi.

"Eng" leksemasi o'zbek tilida bir necha grammatik va semantik vazifada uchrashi mumkin. Umumtil tizimida u, avvalo, belgining yuqori darajasini ifodalovchi birlik sifatida tanilgan. Shuningdek, "eng" shakli ot sifatida tana qismi nomini ifodalovchi boshqa leksema bilan shakldosh munosabatga kirishishi mumkin.

Shu sababli do'ppido'zlik materialida uchraydigan "eng" shaklini tahlil qilishda uning kontekstual ma'nosini aniqlash muhim. Uni avtomatik ravishda mustaqil do'ppido'zlik termini sifatida baholash ilmiy jihatdan asoslanmagan bo'lishi mumkin.

Agar do'ppido'zlar nutqida "eng" shakli do'ppining ma'lum qismi, konstruktiv elementi yoki tikish jarayonining muayyan bosqichini nomlash uchun muntazam ishlatilsa, u holda bu birlikning kasbiy termin sifatidagi maqomini ko'rib chiqish mumkin. Bunda quyidagi mezonlar muhim:

- ma'noning doimiyliigi;
- kasbiy muhitda muntazam qo'llanishi;
- boshqa umumtil ma'nolaridan farqlanishi;
- muayyan predmet yoki jarayonni aniq nomlashi;
- hududiy chegaraga ega bo'lishi.

Demak, "eng" birligini o'rganishda polisemiya va omonimiya masalasi ham yuzaga keladi. Bir xil fonetik shaklning turli semantik vazifalarda qo'llanishi uni kontekstual va funksional tahlil qilishni talab etadi.

Shu jihatdan "eng"ning do'ppido'zlikdagi qo'llanishini aniqlash uchun lug'at ma'lumotining o'zi yetarli emas. Hunarmandlarning tabiiy nutqidan olingan misollar, audioyozuvlar yoki dala kundaliklari mazkur birlikning terminologik maqomini belgilashda asosiy manba bo'lishi kerak.

"Ellik" leksemasi o'zbek tilida dastlab son tushunchasini ifodalovchi birlik sifatida namoyon bo'ladi. Biroq an'anaviy hunarmandchilik terminologiyasida ayrim umumxalq birliklari o'zining dastlabki lug'aviy ma'nosidan tashqari, muayyan predmetning tarkibiy qismi, o'lchami yoki texnologik belgisini ifodalash vazifasini ham bajarishi mumkin. Do'ppido'zlik leksikasidagi "ellik" birligi ham ana shunday funksional xususiyatga ega bo'lib, do'ppining boshga mos tushishini ta'minlovchi aylana shaklidagi pastki qism nomi sifatida qo'llanadi.

1-rasm. Do'ppining "ellik" deb ataluvchi qismi



Rasmda do'ppining boshga mos tushadigan pastki aylana qismi — ellik tasvirlangan. Ushbu qism do'ppining boshda mahkam turishini ta'minlash, uning shaklini saqlash va boshga moslashishga xizmat qiladi.

Rasmda ko'rsatilgan konstruktiv qism "ellik" leksemasining do'ppido'zlikdagi terminologik xususiyatini yanada aniqroq ko'rsatadi. Bu holatda birlikning ma'nosi son tushunchasi bilan cheklanmay, do'ppi konstruksiyasining muayyan komponentini nomlash funksiyasini bajarimoqda. Demak, "ellik"ning kasbiy nutqdagi qo'llanishida nominativ vazifa kuchayib, leksema konkret predmet qismiga nisbatan terminologik nom sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Bu jihat do'ppido'zlik leksikasida umumxalq tilidagi birliklarning kasbiy faoliyat ta'sirida terminologik ixtisoslashishi mumkinligini ko'rsatadi. Bunda leksemaning shakli o'zgarmaydi, biroq uning referensial doirasi torayib, muayyan hunarmandchilik predmetiga bog'lanadi. "Ellik"ning do'ppi qismi nomi sifatida qo'llanishi aynan shu semantik-funksional xususiyat bilan izohlanadi.

Shuningdek, "ellik"ning konstruktiv termin sifatidagi xususiyati uni "enlik" va "eng" birliklaridan farqlash imkonini beradi. "Enlik" asosan o'lchov va kenglik tushunchasi bilan, "ellik" esa do'ppi konstruksiyasining muayyan qismi bilan bog'lanadi. Shu sababli mazkur uch birlikni yagona o'lchov terminlari sifatida emas, balki do'ppido'zlik leksikasining turli funksional-semantik qatlamlariga mansub birliklar sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Do'ppido'zlikda "ellik" shaklining "50" soni bilan bog'liq holda ishlatilishi uni avtomatik tarzda mustaqil termin deb baholash uchun yetarli emas. Buning uchun "ellik"ning do'ppi o'lchamini bildiruvchi maxsus birlik sifatida muntazam qo'llanishi va boshqa sonlardan farqli terminologik funksiyaga ega ekanligi aniqlanishi zarur.

Agar, masalan, "ellik", "ellik bir", "ellik ikki" kabi shakllar do'ppining muayyan o'lchamini ifodalasa, bu hodisani son leksemasining o'lchov-tasnif funksiyasiga o'tishi sifatida izohlash mumkin. Bunday qo'llanishda son oddiy miqdorni emas, balki tayyor mahsulotning muayyan parametrini bildiruvchi belgi vazifasini bajaradi.

Shu nuqtayi nazardan, "ellik"ning do'ppido'zlikdagi funksiyasi quyidagi semantik model asosida ifodalanishi mumkin:

son → miqdor → o'lcham → mahsulot parametrini belgilash.

Mazkur model kasbiy nutqda umumtil birliklarining yangi funksional imkoniyat kasb etishini ko'rsatadi.

Birlik	Umumtildagi asosiy mazmun	Do'ppido'zlik bilan aloqasi	Semantik jarayon	Ilmiy talqin
enlik	en, kenglik, o'lchov	kenglik yoki o'lchovni ifodalash	semantik ixtisoslashuv	kasbiy o'lchov birligi
eng	yuqori daraja / shakldosh ot ma'nosi	kasbiy kontekstda maxsus ma'no berishi mumkin	terminologizatsiya ehtimoli	kontekst asosida aniqlanadigan kasbiy birlik
ellik	50 soni	o'lcham yoki miqdor ko'rsatkichi bo'lishi mumkin	funksional ixtisoslashuv	son-o'lchov munosabati

Mazkur jadvaldan ko'rinadiki, uch birlikning do'ppido'zlikdagi funksiyasi bir xil emas. "Enlik" o'lchov tushunchasi bilan bevosita bog'liq bo'lsa, "ellik" sonning o'lchamni belgilashdagi funksiyasiga asoslanadi. "Eng" esa o'zining ko'pma'noliligi va shakldoshligi sababli alohida kontekstual tahlilni talab qiladi.

Shu jihatdan ularni yagona "o'lchov birliklari" guruhi sifatida emas, balki do'ppido'zlik terminologiyasida o'lchov, konstruksiya va nominatsiya munosabatlarini aks ettiruvchi birliklar sifatida tavsiflash maqsadga muvofiq.

Muhokama

Do'ppido'zlik leksikasining muhim xususiyatlaridan biri umumxalq tilidagi ayrim leksemalarning kasbiy faoliyat ta'sirida maxsus ma'no kasb etishidir. Bunday jarayon terminologizatsiya bilan bog'liq.

Terminologizatsiyada leksemaning shakli saqlangan holda uning ma'no doirasi muayyan soha bilan chegaralanishi

mumkin. "Enlik" misolida o'lchov tushunchasining do'ppido'zlik texnologiyasi bilan bog'lanishi, "ellik" misolida sonning mahsulot parametrini belgilashga xizmat qilishi shunday funksional ixtisoslashuvni ko'rsatishi mumkin.

Biroq terminologik maqomni belgilashda muhim mezon qo'llanishning barqarorligidir. Biror so'zning hunarmand nutqida bir yoki ikki marta uchrashi uning termin ekanligini isbotlamaydi. Termin maqomi uchun uning muayyan tushunchani nomlashi, kasbiy jamoa tomonidan tan olinishi va muntazam qo'llanishi talab qilinadi.

Shuning uchun do'ppido'zlik leksikasini o'rganishda lug'at materiallari bilan bir qatorda dala lingvistikasi materiallari ham muhim ahamiyatga ega. Hunarmandlardan yozib olingan tabiiy nutq, suhbat, intervyu va amaliy jarayonni kuzatish orqali qayd etilgan birliklar terminlarning real funksiyasini aniqlash imkonini beradi.

Do'ppido'zlikka oid birliklarning ilmiy qiymati faqat ularning lug'aviy ma'nosi bilan belgilanmaydi. Mazkur leksik qatlam xalqning moddiy madaniyati va tarixiy tajribasini ham aks ettiradi.

Do'ppi o'zbek milliy kiyim madaniyatida bosh kiyim vazifasini bajarish bilan birga, hudud, yosh, ijtimoiy muhit va estetik qarashlarni ifodalovchi madaniy belgi sifatida ham namoyon bo'ladi. Do'ppi turlarining nomlari, naqshlar va bezaklar, tikish usullari hamda ularni tayyorlashda qo'llanadigan o'lchov birliklari muayyan hunarmandchilik maktabining tarixiy tajribasini saqlaydi.

Shu nuqtayi nazardan, "enlik", "eng" va "ellik" birliklarini faqat til birliklari sifatida emas, balki xalqning an'anaviy o'lchash, tasniflash va predmetni nomlash tajribasining lingvistik ifodasi sifatida ham baholash mumkin.

Ayniqsa, an'anaviy hunarmandchilikda o'lchovning standart birliklardan tashqari xalqona mezonlar asosida amalga oshirilishi til va madaniyat munosabatini yaqqol ko'rsatadi. Shu bois do'ppido'zlik terminologiyasini o'rganish o'zbek tilining milliy-madaniy qatlamlarini tadqiq etishda muhim yo'nalishlardan biridir.

Farg'ona vodiysida do'ppido'zlikning turli mahalliy maktablari mavjudligi mazkur sohaga oid leksik birliklarning hududiy jihatdan farqlanishiga sharoit yaratadi. Bir xil predmet yoki texnologik jarayonning turli hududlarda turlicha nomlanishi yoki bitta leksemaning ma'no hajmi hududga qarab o'zgarishi mumkin.

Shu jihatdan do'ppido'zlik leksikasini areal o'rganishda quyidagi uch ko'rsatkichni hisobga olish maqsadga muvofiq:

1. Areal birlik — muayyan hududda faol qo'llanadigan leksema.

2. Areal variant — bir tushunchaning hududlarga qarab turli shaklda nomlanishi.

3. Areal-semantik farq — bir xil shakldagi birlikning turli hududlarda turlicha ma'no anglatishi.

"Enlik", "eng" va "ellik" birliklarining Farg'ona vodiysi hududlarida qay darajada faol ishlatilishi, ularning ma'no hajmi va fonetik variantlari maxsus dala tadqiqotlari orqali aniqlanishi mumkin. Bunday materiallar kelgusida do'ppido'zlik leksikasining hududiy lug'atini yaratish hamda uning areal xaritasini ishlab chiqish uchun asos bo'la oladi.

Xulosa. O'zbek tilida do'ppido'zlik leksikasi o'zbek tilining tarixiy, hududiy va etnomadaniy jihatdan muhim qatlamlaridan biridir. Mazkur leksema tarkibida do'ppi turlari, uning qismlari, naqsh va ornamentlar, kashta tikish usullari, materiallar hamda hunarmandchilik jarayonini ifodalovchi ko'plab birliklar mavjud. Farg'ona vodiysining Chust, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon kabi hududlarida shakllangan do'ppido'zlik maktablari o'zaro umumiy jihatlar bilan bir qatorda, leksik va terminologik o'ziga xosliklarga ham ega. Ayniqsa, Chust do'ppisi, Andijon nusxa, Qo'qon nusxa, zira nusxa, qalampir nusxa singari birliklar do'ppido'zlik leksikasining hududiy va semantik xususiyatlarini ochib berishda muhim material bo'la oladi. Shunday qilib, Farg'ona vodiysi do'ppido'zlik leksikasi xalqning ko'p asrlik hunarmandchilik tajribasi, tarixiy xotirasi va milliy tafakkurini o'zida aks ettirgan o'ziga xos lingvomadaniy hodisa sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 232 b. ([Akbt Urdu](https://akbt.urdu.uz/uz/books/3942)) URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books/3942>
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b. – ISBN 5-89890-045-4. ([Kutubxona](https://library.dtpi.uz/uz/adabiyotlar/oquv-qollanma/tilshunoslik-terminlarining-izohli-lugati)) URL: <https://library.dtpi.uz/uz/adabiyotlar/oquv-qollanma/tilshunoslik-terminlarining-izohli-lugati>
3. Begmatov E. A. O'zbek tili antroponimikasi: monografiya. – Toshkent: Fan, 2013. – 264 b. – ISBN 978-9943-10-250-8. ([Akbt Urdu](https://akbt.urdu.uz/uz/books/5777)) URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books/5777>
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3–16. (oefen.uz) URL: <https://oefen.uz/ru/documents/referatlar/umumiy/o-zbek-tilining-lingvokognitiv-o-rganish-muammolari>
5. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildlik / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2020. ([Kitobxon](https://kitobxon.com/uz/catalog/malumotga-oid-adabiyot/lugatlar)) URL: <https://kitobxon.com/uz/catalog/malumotga-oid-adabiyot/lugatlar>
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jild: T–V / A. Madvaliyev, D. Xudoyberganova va boshq. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 720 b. – ISBN 978-9943-8834-8-2. ([FSTU Kutubxonasi](https://lib.fstu.uz/book/109488/)) URL: <https://lib.fstu.uz/book/109488/>
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari: o'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b. – ISBN 5-645-02377-3. ([TDAU Библиотека](https://library.tdau.uz/uz/books/3595)) URL: <https://library.tdau.uz/uz/books/3595>
8. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi: oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 1989. – 112 b. – ISBN 5-645-00701-8. ([TDAU Библиотека](https://library.tdau.uz/uz/books/3577)) URL: <https://library.tdau.uz/uz/books/3577>
9. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi: 12 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006. (api.ziyounet.uz) URL: <https://akbt.tkti.uz/uz/books/151>